

**ПОВСЯКДЕННЯ ТА ДУХОВНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ
КОЗАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІД ВПЛИВОМ УРБАНІЗАЦІЇ Й
ІМПЕРСЬКОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

У статті розглянуто питання впливу процесів урбанізації та імперських російських впроваджень на повсякденне життя та духовні традиції козаків Лівобережної України та Буджака. З'ясовано, що наслідками зазначених процесів стали зміни в побуті не лише окремих родин, але й усієї сільської громади, в результаті трансформувались традиційний одяг, поняття моди, культурних цінностей, духовних традицій, відбувалась русифікація.

Ключові слова: повсякдення, побут, трансформації, урбанізація, козаки.

У другій половині ХІХ ст. в українських землях, що входили до складу Російської імперії, після реформ 1860-70-х років українське козацтво існувало в документах під назвами «колишні малоросійські козаки» – в Лівобережній Україні та «колишні дунайські козаки» – на території Буджака – Аккерманський повіт Бессарабської губернії. У 1860-х роках «колишні малоросійські козаки» становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській – відповідно 46 і 88% [6, с. 125-126; 7, с. 80-81], у Буджаку – козаків колишнього Дунайського (Новоросійського) війська, проживало близько 13 тисяч осіб [1, с. 183-195]. Козаки проживали як у селях разом з колишніми державними і поміщицькими селянами, так і окремо, однак з різних сіл вони могли бути парафіянами однієї церкви. Священники парафій достатньо чітко розрізняли представників різних соціальних груп, тому залишили свідчення про особливості кожної із них.

Історії козацтва другої половини ХІХ ст. присвячено значну кількість досліджень переважно військово-політичного та соціально-економічного характеру. У цій публікації ми ставили за мету дослідити питання змін у побутовому житті та духовних традицій, що

сталися внаслідок глобальних трансформацій суспільства Російської імперії через соціально-економічні реформи 60-70-х років XIX ст. Зокрема, вже з другої половини XIX – початку XX ст. починають розповсюджуватись у сільській місцевості міські традиції, мода та засоби життя. Вона поступово починають «розкладати» звичний традиційний уклад побутового життя. Характерними і для інших, у цьому плані є свідчення священика с. Оболоння, який, зокрема, записав у 1901 р., що «в одязі жителів стало проглядатися в останній час франтіство, міські моди починають епідемічно впливати на молоде покоління», а «очевидне франтіство та пристрась до убрання ховають собою справжнє матеріальне становище нашого жителя – його бідноту. Веселий за виглядом, охайний та задоволений, він завжди бідує» [9, 1901, № 10, с. 560]. «Це прагнення до зовнішньої культури є тяжкий гніт для матеріального бюджету і без того бідного населення і це не може не впливати погано на прогрес етичного розвитку» – писав священик с. Комарівка Кобеляцького повіту Полтавської губернії [8, 1908, № 28, ч. неоф., с. 1147-1152].

Майже теж саме писав і священик Леонід Максимович с. Дептовки Конотопського повіту Чернігівської губернії у 1896 р., жителі якого в більшості були козаками: «Це видно з їх зовнішності, розмови, прізвиська та козацького звання, за виключенням поміщицьких селян. Однак колишній малоросійський тип жителів за останні 30 років значно змінився.... На сьогодні у вигляді та одязі чоловіків, хоча і збереглося чимало попередніх особливостей..., але в усьому вже помітна якась суміш наслідувати міським жителям. Тепер бачиш чоловіка, то з зачіскою волосся в кружок, то з поділом по середині голови (голови вже не голять, як 30 років тому), то в колишніх простих брилях, то у міських картузах, то в гарних пояркових шляпах...» [9, 1901, № 10, с. 560].

Священик с. Комарівки Кобеляцького повіту Полтавської губернії зауважував, що її жителі «Свою національну зовнішність втрачають внаслідок впливу зовнішньої культури німецьких колоністів Катеринославської та Херсонської губерній, з якими населення Комарівки входить у тісне спілкування під час заробітків.... вважаючи, що одягнувшись як німець-колоніст він перетвориться з мужика в пана.... Скинули ні за що, ні про що національні свитки, чепарки, спідниці, шаровари, плахти, змазані чоботи і т. ін., та вдяглися в піджаки, в пальто, в башлики з кольоровою підкладкою, в кофтинки різних фасонів, у спідниці зі шкіряними поясами, у вузькі штани, у чоботи з блискучими халявами, у черевики та калоші.

Хлопчаки парафіяльної школи й ті біжать за модою та наслідують старших, в грязюку, в суху погоду, в тріскучий мороз або відлигу, красуються в піджаку підперезаному низько червоним поясом, в калошах та в башлику, з недбало закинутими на спину червоними або блакитними кінцями». На думку комарівців, то не парубок, у якого не має башлика, «червоного пояса», калош, й то не дівка, у якої не має спідниці – «колокола», кофтинки – «сорочки», верхньої кофтинки – «веснянки» або «кераски», чоботів і калош. Франтівські «перчатки» замінили грубу рукавицю, так що франти навіть часто не знімають її при здійсненні хресного знамення. Запозичили також у німців взаємне рукостискання, навіть у церкві, звертання на «Ви» [8, 1908, № 28, ч. неоф., с. 1147-1152].

Про значну гонитву за міськими модами спостерігав й інший священик у с. Малі Будищенки: «За значної бідності жителів села, у них помітна непомірна тяга до нарядів. І заможний господар, і бідний боржник... кожен намагається один перед одним позмагатися суконним сіряком, овечою гарною шапкою, чепурними чоботами з високими підборами на «триповерхових підковах», а парубки та дівки – ошатними спідницями, кофтинками, дорогими кораловими намистами та червоними чоботами» [8, 1887, № 12, ч. неоф., с. 486-488].

Проживаючи разом з селянами козацьке населення відрізнялось від нього, в тому числі і в засвоєнні нових традицій. Таку характерну особливість помітив священик с. Вишенки Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде на зустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. В багатьох випадках виявляє навіть деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самовара, цигарок та ін.» [9, 1875, № 2, с. 64-65]. Зберігалась різниця з селянами й у самосвідомості козаків. Про це свідчить і священик Микола Пірський містечка Переволочна Кобеляцького повіту Полтавської губернії, коли зауважував, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в «услужение» наймалися не часто через «властиву обивателям містечка козацької гордості, яка не дозволяє їм йти у батраки» [8, 1893, № 14, ч. неоф., с. 548]. Є свідчення, що і у козаків Буджака, навіть у 1880-х козаки не йшли слугувати при значній скруті у господарстві: «поденної праці соромилися:

я, кажуть, урядник козацький, – приказний і кавалер ордена, мені служити та працювати у інших не вигідно й соромно» [3, № 16, с. 679].

Зміни у середовищі козацької спільноти спостерігаються й в культурно-духовній сфері. Так, священик Володимир Щ. писав: “За-непала й творчість народна, цей виразник духовного життя. Не чуто вже тих глибоких поетичних пісень, дум, казок, легенд та билин..... Не видно вже в нашій місцевості простих малоросійських костюмів, особливо у жіночої половини, усі прагнуть до міської моди” [8, 1897, № 8, ч. неоф., с. 299, 302-304].

Розповсюдженню загальноімперських традицій, крім запозичень нових модних суто міських тенденцій під час торгівлі, сприяла військова регула. Вона несла зміни в звичному козацькому вбранні, зачісках, традиціях і мові. Так, наказний отаман дунайських козаків Станіслав Василевський видав спеціальний наказ про зобов’язання підстригати волосся за «русским простонародным обычаем в кружок, усы и бороды не ниже рта» і заборону «палити люльки на вулицях» [10, спр.15, арк.4-5; спр.17, арк. 50-51 зв.]. Подібні речі відбувались і в Лівобережній Україні, але перетворити козаків на гусарів виявилось досить не просто. Населення поставилося до нововведення відверто вороже, як могло саботувало реформування полків, які вони мали ще й утримувати. Мешканці сотенного містечка Межиріч активно протестували проти скасування козащини, вимагали, щоб у них проходила «по-старому козацька служба», а новий податок скасували. Масове заворушення закінчилось арештом групи козаків і покаранням винних нагаями. Від тих, хто, все ж таки, став «новим гусаром» відвертались, навіть, батьки та брати, хоча вони – «нові гусари» – впродовж років вперто тримались козацьких звичаїв і демонстративно підкреслювали своє козацьке походження – голили голови і довгу чуприну закладала за вухо [4, с. 419-420]. В той самий час комплектування гусарських полків російської армії в подальшому на загальних засадах призводили до швидкого втрачання “козацьких особливостей».

Важливим моментом у процесі «вписування» козаків у загальноімперське життя було розповсюдження російської мови. Необхідність її вивчення і набуття освіти також було частковим проявом міської культури. Проблемність її вживання відзначали місцеві керівники шкіл та училищ, навіть, до початку ХХ ст. Так, у звіті про стан Чернігівського духовного училища у 1870-1871 н. р. читаємо «російська мова, сама по собі достатньо складна для ґрунтового вивчення», однак вивчення її ще більше ускладняється

для “учнів-малоросів, які звикли з дитинства вживати малоруську мову, а також тим, що діти часто вступають до училища з батьківського дому без будь-якої підготовки з російської мови» [9, 1873, № 15, с. 248]. За свідченням згаданого вже священика П. Соломахи в с. Оболення населення, яке складалось з колишніх кріпаків і козаків, розмовляло «спотвореною мовою, що являла мішанину малоросійської з польською та слов’янською» [9, 1901, № 10, с. 341]. Не кращою ситуація була й в козацьких селах колишніх дунайських козаків. Як зазначав священик О. Бур’янов с. Волонтирівка Аккерманського повіту – станиця колишнього Новоросійського козацького війська. – серед мешканців «є чимало грамотних, але уміючих розуміти те, що їм кажуть про віру та мораль мало, вони складають лише 1/7 частину всього населення. Все це через те, що батьки до потреб школи і шкільних занять дітей своїх ... завжди були байдужими і не чутливими» [3, № 16, с. 731]. До Волонтирівки ще в середині ХІХ ст. було запрошено фахівця, щоб той відкрив для козацьких дітей школу “на суто російському діалекті» [2, с. 34]. У тому ж Дунайському війську всіляко заохочували вчителів та батьків до навчання дітей. Наказом новоросійського та бессарабського генерал-губернатора графа Олександра Строганова Військове правління повинно було добиватися, щоб «всі діти станичників неодмінно навчались в школах та звільнялись від учбових занять лише ті хлопці, допомога яких дійсно була необхідна на польових роботах їх батьків». Вчителі, як, наприклад, вчитель Старокозачої школи урядник Халута, заохочувались навіть подяками генерал-губернатора «за старанність та успіхи в освіті дітей». Щорічно на заохочування дітей та вчителів з військових коштів виділялось 43 крб. сріблом [1, с. 251]. Протоієрей С. Бандаков з с. Плахіївка того самого повіту, зазначав, що в парафіяльній школі навчалось від 30 до 100 дітей, і лише завдяки вчителю з Хотинського повітового училища Федоту Галишуку, його бездоганній поведінці та ретельності “парафіяни стали сприятливо ставитися до школи, і незважаючи на те, що успіхи в учнів не особливі, батьки дуже задоволені і почали похвалитися ними..... Однак свідомих батьків, які б розуміли необхідність освіти було небагато, і тому відвідувало школу лише 12–17 дітей, інші не навчались влітку через польові роботи, а взимку через брак теплої одежі та взуття [3, 1875, № 9, с. 382].

У селах Лівобережної України козаки самі активно залучались до освітнього процесу, хоча цей рух й не охоплював абсолютно усіх. Так, у 1876 р. козак Андрій Дріжда купив на власний кошт дім для відкриття сільського народного училища, сплатив за опалення та

платню вчителям. Училище було назване на його честь – Андріївським [8, 1876, № 2, ч.оф., с. 44]. Траплялись такі випадки й в Дунайському війську. Так, зокрема, заможний урядник Іван Кандрикант, який займався «комерцією в різних губерніях», на будівництво у станиці Волонтирівка приміщення для станичного правління, лікарні та школи він подарував дві тисячі карбованців [3, 1877, № 16, с. 731]. Козаки с. Харківцев Гадяцького повіту вирішили відкрити церковнопарафіяльну школу через те, що «впевнилися в необхідності грамотності» [8, 1876, № 2, ч.оф., с. 44]. Козак Іов Черевко надав свій будинок для відкриття школи грамоти в хуторі Худоліївка Хорольського повіту Полтавської губернії, де навчалось 19 хлопчиків. Деякі козаки за необхідності самі викладали в школах. Зокрема, козак Павло Яценко спочатку сам закінчив школу в села Милорадівка Полтавського повіту, а потім залишився там викладачем. Обов'язки вчителів у школах грамоти брали на себе козацькі діти, які закінчили курси церковнопарафіяльних шкіл – Павло Пипко у хуторі Цикалівка, Савва Безпалько у хуторі Мостовому Хорольського повіту, Гнат Павленко у містечку Омельник Кременчуцького повіту Полтавської губернії [8, 1890, № 4, ч. о.ф., с. 145; 1896, № 1, ч.оф., с. 21-22, 23; № 3, ч. о.ф., с. 92]. Посаду вчителя у станиці Волонтирівка Аккерманського повіту займав козак Григорій Обуховський, який навчався у козацькому військовому училищі, після закінчення склав іспит до Кишинівської гімназії і повернувся викладати у станицю [3, 1877, № 16, с. 731].

Незважаючи на долучення до освітнього процесу, віри та церкви у житті козаків, втім як і в інших верств населення мали місце різноманітні повір'я, забобони, і на думку священників, зберігали їх, як правило жінки. Так, святкували Коляду, Івана Купала тощо, довіряли шептунам та ворожкам, відомі вірування у відьом і мавок [9, 1890, № 23, ч. неоф., с. 603; 1897, № 1, ч. неоф., с. 21-22]. Перші – відьми, за свідченням священника, вже згаданого с. Оболоння, «неморальні жінки похилого віку, які вміють обертатися на кішок, собак, займаються доїнням чужих корів опівночі», а другі, тобто мавки, «це душі немовлят, які померли нехрещеними» [9, 1905, № 28, ч. о.ф., с. 1072]. Вірування у цих персонажів підтверджують й священники інших сіл. Крім зазначеного залишались повір'я в те, що не «можна шити на собі одержу, щоб не зашити свого розуму. На заході сонця жінки не виносили сміття з хати, щоб господарство не занепало», негарними прикметами вважались «перехід дороги людині чорною кішкою, іншої людини з порожніми відрами», а також народні звичаї на гарний врожай при засівах та інших польових роботах тощо [9, 1901,

№ 11, с. 399, 401]. Залишались у селах й традиції так званих «вечорниць або «досвіток», де молоді люди мали змогу краще познайомитись один з одним перш ніж обрати собі пару [9, 1901, № 11, с. 399, 401].

Як в Лівобережній Україні, так і в Буджаку, серед козацького населення залишався важливим момент дотримання традиційної козацької культури: поділ на буденні і святкові дні; ритуали, пов'язані з польовими роботами (їх скорочені варіанти або відсутність). Зберігались «старі» звичаї сімейно-шлюбних відносин: «родини на довіру», користувалися звичаєм, коли молодий викрадав наречену в разі відмови батьків погодитись на їхній шлюб тощо [1, с. 183-195; 5, с. 261-263]. Церква всіма заходами намагалася запобігти таким фактам.

Як відомо початок ХХ ст. позначився революційними подіями. На них жваво відгукнулось й козацьке населення Лівобережної України. Зокрема, це позначилось і на ставленні до церкви. Наприклад, у промові архієпископа Полтавського та Переяславського Назарія, під час відвідувань села Диканьки Полтавської губернії у 1911 р. йшлося про те, що «в церкві парафіян було не багато, можливо через те, що це був робочий день, а можливо позначились печальні наслідки 1905-1906 рр., коли міська антицерковна та революційна пропаганда мала особливе місце в с. Диканька та сильно вплинула на населення, довела його до відкритих бунтів та майже не відвідування храму усіма парафіянами, навіть, у Великі церковні свята та нехристиянської їхньої поведінки» [8, 1911, № 27, ч. неоф., с. 1924-1928].

Таким чином, вплив міських та імперських традицій в житті козацтва виявся в позитивному, з точки зору освітніх процесів і розповсюдження модних тенденцій смаку, і негативному – руйнуванні традиційного козацького побуту, запозичення чужої імперської й етнічної культури, розповсюдження процесів глобалізації.

Джерела та літератури

- 1.Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. (До 170-річчя заснування). – Одеса: Астропринт, 1998. – 268 с.
- 2.Бачинська О. Польське населення в козацьких військах південної Бессарабії в ХІХ ст. //Південний архів. Історичні науки. – Херсон, 2004. – Вип.16. – С. 31–35.
- 3.Кишиневские епархиальные ведомости. – 1875, 1877.
- 4.Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659-1765 рр. – К., 2008. – 488 с.
- 5.Маленко Л. М. Риси традиційно-побутової культури козацького військового населення ХІХ ст. // Південна Україна ХVІІІ-ХІХ ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003.

– № 7.

6. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865. – 1308 с.

7. Памятная книжка Черниговской губернии на 1861 г. – Чернигов, 1862. – 524 с.

8. Полтавские епархиальные ведомости. – 1876, 1893, 1896, 1897, 1887, 1908, 1911.

9. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1873, 1875, 1890, 1897, 1901, 1905.

10. Центральний державний історичний архів в м. Київ. – Ф. 245. – Оп. 1.

Елена Бачинская

Повседневная жизнь и духовные традиции украинских казаков второй половины XIX – начала XX ст.: трансформации под влиянием урбанизации и имперской глобализации

В статье рассмотрены вопросы влияния процессов урбанизации и имперских российских нововведений на повседневную жизнь и духовные традиции казаков Левобережной Украины и Буджака. Выяснено, что последствиями указанных процессов стали изменения в быту не только отдельных семей, но и всего казачьего населения, в результате трансформировались традиционная одежда, понятие моды, культурных ценностей, духовных традиций, происходила русификация.

Ключевые слова: повседневная жизнь, быт, трансформации, урбанизация, казаки.

Olena Bachyns'ka

Everyday life and spiritual traditions of Ukrainian Cossacks in the second half of the XIX - at the beginning of XX centuries: transformations under the influence of urbanization and imperial globalization

The article deals with the issues of influence of the processes of urbanization and imperial Russian implementations on everyday life and spiritual traditions of the Cossacks of the Left Bank Ukraine and Budzhak. It was revealed that the consequences of these processes were the changes in the everyday life of not only individual families, but of the entire Cossack community. As a result, the traditional clothes, fashion, cultural values, spiritual traditions were transformed, and Russification took place.

Key words: everyday life, mode of life, transformations, urbanization, Cossacks.